

La representació de la casa en les parèmies catalanes de motivació grecoromana

The representation of the house in Catalan proverbs of Greco-Roman motivation

Xavier Pascual-López

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

xavpas@amu.edu.pl

Abstract

The aim of this paper is to analyse how Catalan proverbs can be related to several Greco-Latin antecedents according to which the house occupies a fundamental place in people's lives. In these proverbs, the house is represented from two different but complementary points of view: the space of intimacy, in which every individual can feel safe, and the place where the socialization of people begins, so that it constitutes a microcosm governed by social rules which condition the relationships between its inhabitants.

Keywords: paremiology, Catalan proverbs, house, home, Classical tradition

INTRODUCCIÓ

En el seu ja consagrat article sobre com es conceptualitza la casa, Hayward (1975) determina diverses esferes que s'hi associen psicològicament, com ara les relacions socials, la identitat personal, la privacitat, el refugi, l'estabilitat o la infantesa. En aquesta línia, podem dir que, en una comunitat, la casa constitueix l'entorn immediat en què les persones interactuen i inicien la seva vida en societat, però al mateix temps és l'espai propi de la intimitat, reservat a la família i aquells qui n'integren el nucli més proper i segur. Com a conseqüència, la casa adquireix dos simbolismes aparentment contradictoris: d'una banda, es converteix en un microcosmos que s'ha d'enten-

dre com una societat germinal, origen de tota organització social¹; d'altra, però, és un espai on l'individu s'aïlla per tal de sentir-se emparat i protegit.

L'objectiu d'aquestes pàgines és analitzar com aquests dos vessants de la conceptualització de la casa es veuen reflectits en les parèmies² catalanes i com s'inscriuen en unes tradicions paremiològiques que beuen de fonts grecollatines. Val a dir que partim de la base que les parèmies, com a producte lingüísticocultural, són un vehicle de transmissió de la visió del món específica d'una comunitat, ja que en algun moment (normalment incert) han estat creades d'acord amb unes conceptualitzacions determinades, les quals al llarg del temps han hagut de ser ratificades per la pròpia comunitat, atès que si no fos així, no les hauria transmès i no haurien adquirit la proverbialitat que els és connatural.

Abans de començar, cal indicar que en llatí clàssic fou el terme *domus* el que acabà generalitzant-se no només per tal de designar físicament els habitatges, sinó també per impregnar-se del simbolisme de la casa, emprant-se tant per referir-se a l'edifici com als seus habitants (Fernández Vega, 2003, p. 411-453). Saller (1984) conclou que *domus* s'usava "to mean the physical house, the household including family and slaves, the broad kinship group including agnates and cognates, ancestors and descendants, and the patrimony" (p. 342). En termes de canvi semàntic, estariem davant un clar cas de metonímia conceptual del tipus "continent per contingut" ('l'edifici per la gent o els objectes que hi ha dins').

En realitat, aquests sentits sovint constitueixen un tot indissoluble, de forma que la *domus* simbolitza la família en si, assumint una dimensió social, econòmica i religiosa que l'ancla en el passat mitjançant el culte als avantpassats i podent arribar a estendre's fins a significar la pàtria sencera (Thébert, 1991, p. 399). No obstant això, en llatí vulgar i tardà el terme *casa* (que designava un edifici habitable petit i simple) sofrirà una extensió del seu significat i en català acabarà designant "tot edifici destinat a habitació humana" (DCVB, s. v.), al temps que s'impregnarà de les diferents accepcions i simbolismes del terme *domus*. Tal com es recull al DIEC2 (s.v.), en català trobem usos en què *casa* significa 'família' ("El fill de la casa", "Cap de casa") o 'llinatge' ("Un fill de bona casa", "Ésser l'últim d'una casa"), amb la qual cosa la metonímia també es fa palesa en la nostra llengua. En les pàgines següents veurem quines implicacions té això en les parèmies.

¹ Els estudis clàssics d'antropologia (p. ex. Lévi-Strauss, 1975, p. 368) ja constataren aquesta concepció de la casa i la família com un microcosmos, puix que en ella són presents els tipus de relació que fonamenten tota associació humana més general (solidaritat, jerarquia, prestigi, afectivitat, esforç comú, etc.).

² Seguint Corpas Pastor (1996), opto terminològicament pel terme *parèmia* com a hiperònim per tal de referir-me als enunciats fraseològics amb significat referencial i autonomia textual. Per a una classificació més detallada, vegeu Sevilla Muñoz i Crida Álvarez (2013) o Conca i Guia (2014, p. 74-78). Tot i que de vegades s'inclouen parèmies catalanes extretes d'altres fonts, per la seva localització he emprat bàsicament l'obra de Parés (1999), per ser un dels reculls més complets amb què comptem actualment. Les parèmies d'aquesta font se citen amb indicació del capítol en nombres romans i el número de parèmia en aràbics.

1. LA POSSESSIÓ D'UNA CASA PRÒPIA

La vàlua de la casa es posa de relleu en una sèrie de parèmies en què s'institueix una clara jerarquia segons la qual el més important és que sigui de propietat, de manera que en queden relegats a un segon terme altres aspectes qualitius com ara la mida, l'estat en què es troba o el luxe. En àmbit paremiològic, l'elogi de la casa pròpia com la millor s'ha de remetre a la faula d'Isop intitulada “Zeus i la tortuga” (*Fab.* 106 Perry), que ens conta que la tortuga fou l'únic animal que no assistí al casament de Zeus, el qual volgué saber-ne el perquè i obtingué com a resposta: *Οἶκος φίλος, οἶκος ἄριστος* ('Casa pròpia, la millor casa')³. Com a represàlia, el déu la condemnà a portar sempre a sobre la seva “casa”. De la proverbialització d'aquesta resposta en donen fe els reculls paremiogràfics grecs (Zen. Ath. 4.11, Apost. 12.39, *App. Prov.* 4.15) i la versió llatinitzada *Domus propria, domus optima* (Erasme, *Adag.* 3.10.38). Malgrat que en català no trobem un parèmia en pugui ser la continuació formal, localitzem afirmacions categòriques com *Casa meva i llit meu* (P V.640), *Mas, la vida em faràs* (P V.852) o *Sense casa, hort ni porc val més ser mort* (BC 653), en les quals no només es pondera la importància de la propietat, sinó que també s'erigeix en un dels eixos essencials per aconseguir portar una vida plena.

En el món romà, Ciceró fa referència a la parèmia grega en diverses cartes en què manifesta l'enyor per la seva casa, dient que “nihil quietius, nihil alsius, nihil amoenius” ('no hi ha res més tranquil, res més fresc, res més agradable', *Att.* 4.8.1) i preguntant-se retòricament: “Quae est domestica sede iucundior?” ('Què hi ha més plaent que un domicili?', *Fam.* 4.8.2). De forma paral·lela, les parèmies *La casa és la glòria* (P V.804) o *Qui té casa seu, qui té vinya beu* (P V.954) al·ludeixen a la tranquil·litat que dona la casa pròpia, mentre que *A cada ocell son niu és bell* (BC 562) o *A cada ocell li agrada el seu niuet* (BC 563) recorren a l'animalització per emfatitzar el gust per la pròpia casa. Altres parèmies com *No hi ha com a casa estar* (BC 635), *No hi ha millor estar que el de casa* (P V.881)⁴, *A casa s'està molt bé* (C 71) o *Enlloc del món s'està més bé que a casa, per malament que s'hi estigui* (P V.773) recullen un elogi similar (per bé que en la darrera s'hi afegeix una nota de resignació i conformisme que era absent a les fonts clàssiques).

La parèmia medieval *Nil mundo melius quam mea resque domus* ('En el món no hi ha res millor que la meva casa i la meva propietat', W 16772) reincideix en la propietat i ens ve a la memòria quan escoltem en català que *El millor racó és el de casa* (P V.751), per més que en aquest cas es prescindeix —per suposició— de la idea que aquesta casa hagi de ser pròpia. Amb una estructura i sentit molt semblants trobem *El*

³ Per tal de mantenir una coherència terminològica, les traduccions de les fonts gregues i llatines són meves, mantenint-se les següents correlacions: *domus*/οἶκος = casa, *lar* = llar, *focus* = xemeneia.

⁴ La mateixa idea sol incorporar-se a parèmies que parlen del retorn a casa com la situació més desitjable (vegeu-ho més endavant).

millor pa és el de casa (C 71, BC 614) o *El pa de casa és el millor* (P VII.413)⁵; tot i que poden entendre's en un sentit d'estalvi i estricta economia familiar (cf. *Llenya de romani i pa de fleca, mal per la casa*, P V.843), en aquestes parèmies s'encomia allò que es produeix a la pròpia llar i, per extensió, tot el que sigui de casa. De fet, trobem la parèmia medieval *Lar proprius, licet exiguus, calet et valet aurum, / et proprius panis magis extat in ore suavis* ('La llar pròpia, encara que petita, escalfa i val or, i el pa propi destaca més al gust que el dolç', W 13453), en la qual s'estableix aquest paral·lelisme entre la casa pròpia –aquí suggerida metonímicament mitjançant la llar de foc⁶– i el pa casolà.

Tal com veiem en el primer hemistiqui de la darrera parèmia llatina o en *Auro sit tibi par, licet exiguus, proprius lar* ('La teva pròpia llar, encara que sigui petita, tingues-la com igual a l'or', W 1813)⁷, la possessió de la casa es considera el criteri bàsic per tal d'avaluar-la, per sobre de la seva dimensió o els anys que tingui: *Gran o xica, casa mia, sia com sia* (P V.788), *Casa gran o petita, nova o vella; però que sigui teva* (P V.633). Semblantment, altres parèmies posen en un segon pla el luxe o l'abundància, idea que pot formular-se a cop de la clàusula concessiva "per pobra que sia": *Casa, la mia, per pobra que sia* (P V.637), *La casa, meva, per pobra que sia* (P V.809, BC 627), *Doneu-me un racó de casa, per pobra que sia* (P V.740); però també recorrent a una oposició lèxica entre *casa* i altres termes que denoten vivendes d'inferior qualitat (*barraca, cabana*): *Més val barraca d'u que casa d'altre* (P V.853), *Val més barraca d'un hom que bona casa d'altri* (P V.994). A partir d'aquestes parèmies en què l'habitable humil es presenta com a preferible malgrat la seva modèstia, se n'entenen altres en què aquest habitatge apareix buit: *Més val cabana buida que casa plena de llops* (P V.854; C 71), *Val més barraca buida que casa plena de llops* (P V.993)⁸.

De forma similar, la parèmia *Val més el fum de casa meva que el foc de la teva* (P V.996) inclou la llar de foc com a part essencial de la casa –una recurrència que hem vist i veurem que es repeteix més endavant–, presentant en aquest cas l'al·lusió a la mida o la qualitat servint-se de l'oposició *foc-fum*. Tot i que aquesta contraposició no hi és present, podem situar aquesta parèmia dins la línia de parèmies medievals similars a les anteriors o a *Proprius igne calens focus est pretiosior auro: / sit licet*

⁵ Compten amb una parèmia sinònima (*El pa de casa atipa*, P VII.412), però també amb antiparèmies (*Pa casolà no satisfà*, BC 638; *El pa de casa no satisfà*, P VII.414) que s'han d'entendre dins del tòpic que la novetat és sempre benvinguda i atractiva, puix que allò que és comú o habitual acaba avorrint.

⁶ Vegeu més endavant altres casos d'aquesta mateixa metonímia i les seves implicacions.

⁷ Una idea semblant havia expressat Sèneca en una de les seves cartes, però en relació a l'extensió de la pàtria: "Nemo patriam quia magna est amat, sed quia sua" ('Ningú no estima la seva pàtria perquè sigui gran, sinó perquè és seva', *Ep.* 66.26). En vista de la connexió que fàcilment s'estableix entre la pàtria i la casa (com a societat germinal), és fàcil entendre que s'estableixin avaluacions anàlogues entre ambdues.

⁸ A més a més, la referència a la mida per mitjà de la plenitud i al perill a través dels llops, enllaça aquestes parèmies amb la tradició que considera que *Parva domus, magna quies* ('Una casa petita és una gran tranquil·litat'), que tractarem més endavant.

exiguus, calfacit ille tamen ('La xemeneia pròpia amb foc calent és més valuosa que l'or: encara que sigui petita, també escalfa', W 22658)⁹.

Congruentment, no posseir una casa és un gran desavantatge, tal com diu la parèmia tardana *Est neglectus homo, qui manet absque domo* ('Es troba desvalgut l'home que roman sense casa', W 7718). En el cas de les parèmies catalanes, la inconveniència de no tenir casa no s'enfoca cap a la idea de refugi (un tòpic que tractarem en el següent subcapítol), sinó que es vincula amb la situació econòmica, puix que sense casa pròpia no es podrà ser autosuficient, s'haurà de dependre d'altres (*Qui no té casa de per si, de moltes s'ha de servir; Qui no té casa per a estar molts veïns ha de cercar*, P V.940) o es perdrà ràpidament el patrimoni per tal que hom es pagui un lloc on viure (*El lloguer corre més que un [gos] llebrer*, P V.750). Per tant, la conclusió a què arriba el refranyer català és unívoca: *Qui no tingui casa que se'n faci* (P V.942).

El valor econòmic de la casa pròpia s'hiperbolitza en parèmies com *Casa pròpia és un tresor que no es paga amb or* (P V.663) –on la menció de l'or ens remet a parèmies llatines medievals ja mencionades o la més suscinta *Est dictum verum: privata/propia domus valet aurum* ('És certa la dita: casa pròpia val or', W 7392)– o *La meva casa i la meva llar mil unces valen* (P V.827), en la qual la presència de la casa és reforçada per *llar*, que evidentment no cal entendre com a redundància, sinó en el sentit de 'llar de foc'. En realitat, com ja hem anat veient, són nombroses les parèmies llatines medievals en què la llar de foc apareix com a metonímia (part per tot) de la casa, sovint emprant el terme *focus* (*Est focus proprius multo pretiosior auro*, 'La xemeneia pròpia és molt més valuosa que l'or', W 7439; *Est auro proprius gratior ipse focus*, 'La xemeneia pròpia és més agradable que l'or', W 7290; *Proprius in vita est aureus usque focus*, 'A la vida una xemeneia pròpia sempre és d'or', W 22659), però també mitjançant la menció de *lar* (*Discitur a vulgo: proprius lar plus valet auro*, 'La gent ho sap: la llar pròpia val més que l'or', W 5606; o la ja mencionada *Auro sit tibi par, licet exiguus, proprius lar*), que és l'ètim del nostre *llar* i que, com és ben sabut, acabà significant 'llar de foc', 'casa' i, fins i tot, 'família' gràcies a l'extensió semàntica com a substantiu comú del nom propi amb què es coneixien les divinitats protectores de la casa (*lares familiaris*) (Lewis & Short, 2020, s. v.). D'aquesta manera, la llar de foc es vincula etimològicament amb la dimensió religiosa de la casa com un lloc sagrat, segur, on tothom pot sentir-se protegit, i de la qual ens ocuparem a continuació. Abans, però, potser val la pena prendre-ho en consideració a l'hora d'interpretar parèmies com *Casa sense foc, cos sense ànima* (P V.686) o *Una casa sense foc és una cadira sense cul* (C 72), on la importància donada al foc no només té a veure amb qüestions relacionades amb la salut i el benestar (caliu, escalfor, etc.), sinó també amb allò que pot considerar-se l'essència de tota casa (en paral·lel a l'ànima del cos i el cul de la cadira), és a dir, el sentiment de seguretat i protecció.

⁹ Vegeu també el primer hemistiqui de la ja mencionada parèmia *Lar proprius, licet exiguus, calet et valet aurum...*

2. LA CASA COM A REFUGI I ESPAI PRIVAT

Tal com recorda Saller (1984, p. 349), entre els romans aquesta estimació de la casa es devia al fet que la *domus* estava directament relacionada amb l'estatus i l'honor d'un ciutadà, atès que en representava la riquesa i la respectabilitat social. Aquests factors socials i polítics poden explicar l'origen de la importància que es dona al fet de posseir una casa pròpia. Però per tal d'entendre'n altres simbolismes, cal tenir en compte que la casa romana tenia una aura sagrada que no és tan present en les societats modernes (Saller, 1984, p. 350). Aquesta dimensió de la casa –que la revesteix d'un respecte religiós com a lloc dels cultes domèstics als *dii penates* i als *lares familiares*– feia veure com sacrílega qualsevol profanació dels seus murs. D'altra banda, a aquest sentit original se'n va sobreposar un altre que entenia la casa ja no com a santuari, sinó com a espai autònom sota el domini del *pater familias*, amb uns límits que no podien ultrapassar-se impunement, per la qual cosa queda preservada d'amenaques exteriors i d'actuacions contràries a la voluntat del *pater* (Desanti, 2004, p. 108-109). Com a conseqüència d'aquestes dues dimensions, la casa acabà convertint-se en un lloc d'asil, en un refugi per als seus habitants, fins al punt que al *Digest* –la compilació de lleis romanes ordenada per Justinià I al segle VI– en trobem la següent definició: “*Domus tutissimum cuique refugium atque receptaculum est*” (‘Per cadascú, la seva casa és el refugi i l'asil més segur’, 2.4.18)¹⁰.

La protecció que ofereix la casa és manifesta a la parèmia *Qui guarda la casa, la casa el guarda* (P V.931), que inclou una dilogia que juga amb els sentits del verb *guardar*. Però són diverses les parèmies testimoniades que parlen del sentiment de seguretat que s'obté a casa: *A qui està a casa, no li passa res de mal* (P V.550) ho presenta de forma prosaica, *Qui és a casa seva no el posen en contenda* (P V.925) inclou un castellanisme, però altres són més metafòriques: algunes recorren a la imatge de la meteorologia adversa per significar els perills de l'exterior (*S'esta bé a casa quan trona*, P V.960; *Qui a casa va o Qui casa té o Qui és a casa no es mulla*, P V.912/924), mentre que *Qui té foc no està sol* (P V.955) torna a centrar metonímicament la casa en la llar de foc i fa referència a la companyia que s'hi troba, potser al·ludint d'alguna manera ancestral a les divinitats protectores de la casa; de més a més, *El foc de casa calfa i no crema* (C 71) reincideix en la placidesa i l'aixopluc gràcies a l'escalfor. De fet, en llatí medieval trobem parèmies en què també apareix el terme *lar* per emfatitzar el sentiment de seguretat, especialment a través de la locució *sub lare privato*, que ens fa pensar en la idea de ‘sota la protecció del *lar* de la casa pròpia’ (*Latere sub lare privato tutius esse puto*, ‘Considero que és més segur refugiar-se en una llar pròpia’,

¹⁰ Com a formulació literària d'aquesta idea és molt conegut un passatge de Ciceró (*Dom.* 41.109), en el qual es fa aquesta interrogació retòrica: “*Quid est sanctius, quid omni religione munitius, quam domus unius cuiusque civium?*” (‘Què hi ha més sagrat, més protegit per tota la religió, que la casa de cadascun dels ciutadans?’).

W 13501; *Sub lare privato tutius esse licet*, ‘Pot estar-se més segur en una llar pròpia’, W 30535)¹¹.

També hi ha parèmies en què es presenta idèntica idea però de forma inversa, és a dir, advertint dels perills que es corre fora de casa. En un llistat de consells sobre com obrar en la vida que llegim a *Els treballs i els dies*, Hesíode menciona la protecció i seguretat que es troba dins els murs de la casa: “Οὐδὲ τό γ’ ἐν οἴκῳ κατακείμενον ἀνέρα κήδει. / οἴκοι βέλτερον εἶναι, ἐπεὶ βλαβερὸν τὸ θύρηφιν” (‘Allò que un home té a casa no l’inquieta: és millor que tot s’estigui a casa, perquè el que és fora pot veure’s perjudicat’, *Op.* 364-365). Similar referència als objectes materials pot entendre’s al sentir *Qui es queda en o Qui està sota el seu cobert, si res no hi guanya res no hi perd* (P V.926), tot i que també es refereix a la pròpia persona, ja que fora de casa hi hauria el perill de veure’s menyscabat: *Qui et vol mal de casa et treu* (P V.929). Aquesta darrera parèmia sembla remetre a la llei enregistrada de nou en el *Digest* (50.17.103), segons la qual “nemo de domo sua extrahi debet” (‘ningú no ha de ser expulsat de casa seva’), on legalment es fa referència a la casa com a lloc segur, d’igual manera que *De casa ningú no em treu si no que sigui amb la creu* (P V.715).

Pel que fa a altres parèmies catalanes, s’incita a limitar la durada de les sortides (*Fora de casa, no hi estiguis massa*, P V.785) o inclús evitar-les a qualsevol preu (*Ni per foc ni per muller no deixis ta casa i vagis al carrer*, P V.870), donat que fora sembla que només hi ha problemes (*Qui deixa casa cerca maldecaps*, P V.921) i s’estarà completament desprotegit (*Qui deixa sa casa és com un pardal que abandona el niu*, P V.922). Així que s’anima a buscar-ne l’aixopluc (*Granota, fica’t al cove*, BC 621; *Gripau, fica’t al cau*, BC 622) i la sola idea d’apropar-s’hi ja omple d’alegria (*Arri ruc, que vas a casa*, BC 574; *Com es coneix que vas de cara a casa!*, BC 603). Altrament, una bona colla reprèn la idea per mitjà de la sensació que es té en retornar a casa després d’una sortida, emfatitzant la calidesa amb què la casa ens acull i recurrent, de nou, al lloc comú que no hi ha res més agradable que ser a casa: *Bo és anar/visitar, però millor a casa estar* (C 71; BC 577), *Bonic és pel món anar, però millor a casa estar* (BC 578). D’altres parèmies similars sostenen que, per molt que un viatge o es mogui, al final sempre acaba tornant a casa: *Rodaràs, rodaràs i a casa te’n tornaràs* (P V.959), *Roda el món i torna al Born* (P XII.1974), *Tardaràs, però a casa tornaràs* (P V.979), *Tard o d’hora, a dormir a casa* (P V.978), *Tard o d’hora, sopar a casa* (BC 656), *Mai és tard per anar a casa* (BC 631), *Qui de casa fuig a casa torna* (P V.918). Conseqüentment, es considera un signe de sensatesa tornar a casa (*No és boig qui a casa torna*, P V.875) o, de forma sarcàstica, a aquells que es queixen de casa seva se’ls insta a absentar-se’n una temporada (*Si vols saber què és viure a casa, passa un temps fora de casa*, P V.977).

¹¹ En d’altres parèmies medievals es diu el mateix, però ja sense el terme *lar* sinó *domus* (p. ex. *Quisque suaque domo tutus habetur homo*, ‘Cada home se sent més segur a la seva pròpia casa’, W 11985a2).

La conclusió lògica és que el més convenient és quedar-se a casa: *Qui no es mou de casa tot ho sap* (P V.936) o *Qui vulgui estar tan bé com a casa, que no es mogui de casa* (P V.957). D'aquesta forma, es potencia un immobilisme que té unes clares conseqüències: d'una banda, es reforça el temor a l'adversitat i als canvis de fortuna; d'altra, es fomenta un conformisme que frena els impulsos que podrien canviar la societat i l'ordre establert. Quan es repeteix que el refranyer estableix un codi de conducta, freqüentment s'oblida que no sempre es tracta d'unes regles neutres, sinó que sovint respon a una visió del món que es pretén mantenir inalterable o que com a mínim hi tendeix per inèrcia. En realitat, la idea que veiem en aquestes parèmies ja era present en parèmies gregues i llatines que també aconsellen no temptar la sort: *Οἴκοι μένειν δεῖ τὸν καλῶς ἐνθάδιμονα* ('Cal que es quedi a casa qui és veritablement afortunat', Diogenian. 7.35; Apost. 12.45), *Domi manere convenit felicibus* ('Als afortunats els convé quedar-se a casa', SD 2273), *Domi manere oportet belle fortunatum* ('Al benaurat li convé quedar-se a casa', Erasme, *Adag.* 3.1.13), *Si velit felicem agere vitam, domi vivat* ('Si vol tenir una vida feliç, que visqui a casa', Manuzio, *Adag.* 773).

Cal tenir en compte que, a més de les dues darreres parèmies catalanes, compten també amb *Qui estigui bé que no es mogui* (C 117), l'abast semàntic de la qual és més general i que es correspon literalment amb la parèmia llatina *Bene qui stat, non moveatur* ('Qui estigui bé, que no es mogui', SD 1040).

D'altra banda, la seguretat que es troba a casa pot estar supeditada a alguns factors. Per exemple, per evitar possibles perjudicis el monjo Kempis (*Hort. ros.* 2) recomana molt sensatament tancar la porta: "Claude ostium domus tuae, et eris in pace" ('Tanca la porta de la teva casa i estaràs en pau'). En certa manera, recorda el passatge d'Hesíode en què es recomanava que tot estigués dins de casa, però es correspon del tot amb la nostra parèmia *La clau és la pau* (P V.822), en la qual la rima entre ambdós substantius en reforça la unió, d'igual forma que a *La clau guarda la casa com un brau* (P V.823), on la rima s'aconsegueix gràcies a la comparació. En una altra parèmia trobem no només la presència de la clau, sinó també la necessitat que la casa tingui una sola porta: *La casa, un sol portal i la clau, a la butxaca* (P V.821). De fet, "la casa de dues portes" és un tòpic que es repeteix en diverses parèmies, sempre amb el mateix sentit que fa que la casa sigui menys segura i més difícil d'administrar (*Casa de dues portes fa de mal guardar*, P V.604; *Casa amb dues portes, mala de guardar; porta de dos fulls, mala de tancar*, P V.584; *Casa de dues portes, quan la creus més tancada és més oberta*, P V.605; *Casa amb dues portalades, com més tancades més obertes*, P V.583; *Casa amb dues portes, surt per una el que entra per l'altra*, P V.585; *Ni casa amb dues portes ni bèsties cegues i tortes*, P V.860).

Tot i que aquest motiu no l'hem localitzat en el món clàssic, es pot vincular amb el tòpic que la casa petita és més segura. Aquesta consideració la trobem, per exemple, a Sèneca (*Thy.* 468-469): "Tuta sine telo est domus / rebusque parvis magna praesentatur quies" ('La casa està segura sense armes i amb coses petites garanteix una gran tranquil·litat'); però també és present en la famosa inscripció *Parva domus, magna*

quies ('Casa petita, gran tranquil·litat', SD 7253) o en el primer vers d'un poema atribuït a Petroni: "Parvula securo tegitur mihi culmine sedes" ('La meva petita vivenda està coberta per un segur teulat', PLM 4.81).

De forma anàloga, les parèmies catalanes recelen de les cases grans perquè es converteixen en una font de despeses i de problemes (*Una casa gran és una gran plaga*, P V.988), de manera que pot acabar suposant la ruïna de la família, abocant-la a la necessitat i la pobresa (*Casa gran, pa petit*, P V.634; *Casa gran, bossa xica; casa xica, bossa gran*, P V.632). Malgrat aquestes parèmies en què es posa l'accent en la mida de la casa, no cal oblidar que n'hi ha d'altres que consideren que qualsevol casa en general és una font de despeses important (*Una casa és un avenc*, P V.987; *El que es fa una casa la bossa arrasa*, P V.752), especialment si s'han de fer obres (*Qui obra s'empobreix*, P V.945; *El qui fa obres a la bossa s'ho sent*, P V.754) o hom es veu obligat a mudar-se (*Tres mudances, un incendi*, P V.983).

3. EL GOVERN I L'ADMINISTRACIÓ DE LA CASA

Vista la prevalença que es dona a la casa en les parèmies, és natural que també ocupin un lloc destacat les indicacions relatives a com s'ha de gestionar. Per tal que la casa i la família prosperin es fa inel·ludible que hi hagi una persona que s'encarregui de governar-la. La possibilitat d'una organització anàrquica era aliena al món clàssic i és una qüestió que transversalment concerneix qualsevol nivell de la societat, tal com ens recorda Ciceró (*Leg.* 3.1.3): "Sine imperio nec domus ulla nec civitas nec gens nec hominum universum genus stare, nec rerum natura omnis, nec ipse mundus potest" ('Sense govern no poden subsistir ni una casa, ni una ciutat, ni un poble, ni el gènere humà, ni la naturalesa de les coses ni el mateix món'). En català trobem referències a la necessitat de govern en general (*En faltar el cap, tot va desbaratat*, P VIII.185; *Cap sense barret, tothom hi té dret; cap desbarretat, tothom hi té part*, P III.1159; *On no hi ha cap, tot són cues*, P III.1508), a vegades fent esment de l'estament eclesiàstic (*Sense clero ni govern, la terra fóra un infern*, BC 5652¹²). Pel que fa al tema que ens ocupa, també en localitzem algunes que es restringeixen a la casa: *Casa sense govern, disgust etern* (P V.688), *En casa sense govern hi ha crit etern* (P V.766) o *Casa sense govern, com l'infern* (Alzamora, 2008, p. 232). A banda d'aquestes parèmies que inclouen l'esquema "casa sense govern", n'hi ha que posen en el bon govern la clau de la prosperitat de la casa: *Casa ben governada, probresa allunyada o esquivada* (P V.593), *Casa ben ordenada, casa salvada* (P V.594).

¹² Curiosament, aquesta parèmia compta amb una antiparèmia o parèmia contrària: *Amb clero i govern, el món és un infern* (P VIII.1178). Hem de recordar que, tot i que en general hi ha unes idees que predominen, un refranyer no és un *corpus* unànime i completament coherent, atès que la seva naturalesa oral i popular sovint provoca la creativitat, originant no només parèmies equivalents, sinó també d'altres que s'oposen (inclús amb jocs polifònics, com en aquest cas).

Cal preguntar-se en qui recau aquesta missió. La concepció de la casa com l'espai regit per les lleis del dret privat, sota el domini del *pater familias*, fa que aquest es converteixi en l'autoritat suprema: *Quilibet est rex in domo sua* ('Cadascú és rei a casa seva', SD 8494), diu la parèmia medieval adaptada al català com *A casa meva soc un rei* (P V.504) o *Com que ningú em fa la llei, a casa jo soc el rei* (P V.708), però també senzillament com *A casa mano jo* (P V.501) o *Cadascú a casa seva fa el que vol* (BC 582). Fent un joc de paraules entre les dues accepcions de *gallus* ('gall' i 'gal'), Sèneca va popularitzar una frase que en un principi ridiculitzava l'emperador Claudi i que després es proverbialitzà amb un sentit similar al d'aquestes parèmies: *Gallus in suo sterquilino plurimum potest* ('El gall pot molt en el seu femer', *Apoc.* 7.3). La seva fortuna paremiològica es fa palesa al veure'n la pervivència en català: *Cada gall canta [bé] en son galliner* (P XI.918)¹³.

Tanmateix, per tal que aquesta gestió es pugui fer adequadament, és necessari que el poder estigui en mans d'una única persona: *Ditxosa la casa on un de sol mana* (P V.737), ja que la pluralitat de caps de casa portarà a discussions i a la ruïna de la família: *Casa de molts amos no va bé o mig enrunada o plena de goteres o casa de ningú* (P V.610). En el món clàssic la mateixa necessitat s'estableix, especialment, en relació amb el govern d'un estat: per exemple, Odisseu es dirigeix a un soldats rebels dient-los que "οὐκ ἀγαθὸν πολυκοιρανίη· εἷς κοίρανος ἔστω, / εἷς βασιλεύς" ('no és bona la sobirania de molts: que un de sol sigui príncep, un sol rei', *Hom. Il.* 2.204-205), parlament que acabà proverbialitzant-se: *Multos imperitare malum: rex unicus esto* ('Es dolent que governin molts: que hi hagi un únic rei', Erasme, *Adag.* 2.7.7). Parèmies medievals com *Una domus dominos non querit habere gemellos* ('Una sola casa no busca tenir dos senyors equivalents', W 32125) o *In republica plures sunt imperantes: in familia vero unus tantum* ('En un estat hi ha molts governants, però a la família n'ha d'haver un de sol', De-Mauri, 1995, p. 208) ho circumscriuen a la casa i la família (que apareixen equiparats com a sinònims), mentre que *Cattus cum mure, duo galli simul in aede, / et glores binae, vivunt raro sine lite* ('Un gat amb un ratolí, dos galls alhora en una casa i dues cunyades rarament conviuen sense discutir-se', Singer 1995-2002, núm. V.344, s. v. *Haus*) inclou "dos galls en una casa" dins d'una llista d'incompatibilitats, idea que també tenim en parèmies catalanes que indiquen que només una sola persona pot manar: *Dos galls en un galliner, no canten bé o no pot ser* (P XI.921), *No canten bé, dos galls en un femer* (P XI.946). De més a més, en català comptem amb la parèmia equivalent *Dos ocells/pardals en una espiga no fan lliga* (P XI.519), que pot relacionar-se amb una parèmia atribuïda a Zenòdot d'Efès: *Μία λόχμη οὐ τρέφει δύο ἐπιθάκους* ('Un sol arbust no alimenta dos pit-roigs', Erasme, *Adag.* 2.2.22)¹⁴.

¹³ La mateixa font inclou les variants *Cada gall en el seu galliner, canta bé* i *El gall en son galliner, és on canta bé*, així com l'equivalent *Cada qual mena el seu corral* (P XI.919).

¹⁴ Erasme (*Adag.* 2.2.24) encara recull un altra parèmia sinònima que no té continuïtat en català: *Una domus non alit duos canes* ('Una sola casa no alimenta dos gossos').

Potser en aquestes parèmies passa desapercebut, però en realitat en totes elles s'està donant per fet que la persona que ha de manar és un home. S'hi ha al·ludit mitjançant el masculí genèric (*cadascú, un de sol*), substantius masculins tant referits a persones (*amo, rei*) com animals (*gall*), així com gràcies a la menció metonímica de certa indumentària (*barret*) o fins i tot amb l'oposició de gènere gramatical (*cap-cua*). En canvi, altres parèmies presenten de forma explícita com una catàstrofe el fet que sigui la dona qui se'n faci càrrec: *Casa on governa la muller no sol anar bé* (P V.649, cf. V.801), *A la casa on mana la dona sempre trona* (P V.531).

Mostres d'aquest sexisme poden detectar-se des d'antic. Per exemple, Aristòtil considera que aquesta divisió sexual del treball està fonamentada en raons fisiològiques, puix que “τό τε γὰρ ἄρρεν φύσει τοῦ θήλεος ἡγεμονικώτερον, εἰ μὴ που συνέστηκε παρὰ φύσιν” (‘l'home per natura està més capacitat per manar que la dona, tret de certes excepcions contràries a la naturalesa’, *Pol.* 1.12.1 = 1259b1-2). La formulació paremiològica d'aquesta discriminació la trobem ja entre les sentències de Menandre: *Γυναικὶ δ' ἄρχειν οὐ δίδωσιν ἢ φύσις* (‘A la dona la natura no li ha assignat manar’, *Monost.* 157). I d'aquestes parèmies més asèptiques que apel·len a l'ordre natural és fàcil passar a la crítica de la casa en mans de la dona: “Καίτοι τόδ' αἰσχρόν, προσταεῖν γε δωμάτων / γυναῖκα, μὴ τὸν ἄνδρα” (‘Realment és vergonyós que la dona governi la casa en lloc de l'home’, Eur. *Elec.* 932-933), *Quid peius domo ubi femina habet imperium?* (‘Què hi ha pitjor que una casa on mana la dona?’, SD 8280)¹⁵.

En el cas del català, el tema es desenvolupa amb sarcasme (*Si ta casa vols acabar, deixa la dona governar*, P V.973) o escarni de l'home dominat per l'esposa (*A la casa del mesquí mana més la muller que el marit*, P V.520), especialment quan ella és rica (*En casa de dona rica, ella mana i ella crida*, P V.759; *En casa de dona rica ella va a la processó i ell repica*, P V.758)¹⁶, així com preveient la propera ruïna de la casa governada per la dona (*Casa on la dona mana, ni un mes ni una setmana*, P V.651; *Casa que hi mana la dona prompte “na”*, P V.664; *On dona comanda, el vaixell a la banda*, P III.709).

Tal com veïem abans, en el tema dels rols de gènere sol recórrer-se a l'animalització. I en relació amb la casa, especialment productiva és la referència al gall i la gallina, el cant dels quals es reinterpreta com la “veu cantant” que domina la casa. D'aquesta manera, s'indica que el gall ha de cantar i la gallina, callar (*On canten galls, no hi canten gallines*, P XI.950), mentre que es compadeix de la casa on ocorre el contrari (*Pobra/Trista és la casa on les gallines canten i el gall calla*, P V.897/984). A banda de l'aviram, les dones que manen també es presenten com a vaques que llauren en lloc dels bous (*On canten gallines i llauren vaques mal any assegurat*, P XI.951; *Casa que llauren vaques i governen dones, mala anyada segura*, P V.666).

¹⁵ En aquestes pàgines és impossible incloure'n els nombrosos testimonis. Pot veure-se'n un recull a Tosi (2007, p. 624-625).

¹⁶ Entre altres, com a precedent clàssic de la crítica d'aquesta inversió de rols, tenim la parèmia llatina *Dotata regit virum coniux* (‘La muller amb dot domina el marit’), citada per Horaci (*Carm.* 3.24.19-20).

A més a més, comptem amb parèmies sinònimes on home i dona no són mencionats directament sinó a través de metonímies centrades en la indumentària (*On hi ha barretines, no hi campen mantellines; On hi ha barrets, no campen caputxes*, P XIII.1005) o els instruments que se'ls atribueix tradicionalment (*Mal va la casa on la filosa mana l'arada*, P V.848¹⁷).

Si prenem en consideració parèmies com *Casa bona, la que hi regna l'home i hi governa la dona* (P V.595) o *La dona governa la casa i l'home la caixa* (P IV.518), podem pensar que s'entra en contradicció amb tot l'anterior. Això no obstant, és la clau que ens farà entendre tota una sèrie de parèmies que enalteixen el paper de la dona dins la casa. Segons aquestes parèmies, ella té la missió d'administrar els béns i garantir-ne la prosperitat. Així entenem *Casa sense dona no pot ser bona* (P V.684), ja que gràcies a la seva funció s'aconseguirà el benestar: *Casa sense dona sempre serà pobra* (P V.685), perquè *Implere suevit sedula domum femina* ('La dona aplicada sol plenar la casa', Cantera Ortiz de Urbina, 2005, núm. I.1314), parèmia tardana que podem relacionar amb *Dona que remenda augmenta sa hisenda* (P III.301) o *Dona que estalvia son marit engreixa* (P III.276).

Pot vincular-se aquestes parèmies amb una sentència de Menandre, segons la qual *Γυναικὸς ἐσθλῆς ἐστὶ σφῆζεν οἰκίαν / γυνὴ γὰρ οἴκῳ πῆμα καὶ σωτὴ* ('És propi d'una dona excel·lent guardar la casa, perquè la dona és la ruïna o la salvació de la casa', *Monost.* 140-141). A la llum d'aquesta opinió podem entendre *Els fonaments de la casa són la dona i el bou* (P V.756), amb el bou com l'instrument a partir del qual s'obtenen els guanys i la dona com l'encarregada d'administrar-los, així com tota una sèrie de parèmies que consideren la dona una part essencial de la casa (*La casa on no hi ha dona no és casa*, P V.813; *Si la dona va fora, la casa plora*, P III.745; *Casa sense dona, cos sense ànima*, P V.682; *Casa sense dona, com taula sense pa*, P V.680; *Casa roí la que no hi sona el tapí*, P V.675¹⁸). Encara que podria pensar-se que es tracta de parèmies melioratives i que dignifiquen la dona, no s'ha d'oblidar que en el fons el que estan fent és reforçar el prejudici segons el qual la casa és l'àmbit propi de la dona¹⁹.

En el mateix sentit cal interpretar aquelles parèmies que consideren que sense dona la casa està desprovista de control: *Casa sense dona, casa sense govern* (P V.679), *Casa sense mare, riu sense mare* (P V.689), *Casa sense dona, gent sense ca-*

¹⁷ Plató (*Rep.* 5.454-455) considera que la dona és superior a l'home pel que fa al treball tèxtil i la cuina. Això explica parèmies com *La dona només mana* (o *ha de manar*) *a la cuina* (P III.542), però també l'associació de la dona amb el teixit i el filat, que no només és present a parèmies clàssiques (*Ἰστοὶ γυναικῶν ἔργα κοῦκ ἐκκλησίαι*, 'L'ocupació de les dones són els telers, no les assemblees', *Men. Monost.* 363) i catalanes (p. ex. *La dona per filar i no per estudiar*, P III.546; *La dona que fila llana no té la testa vana*, P III.568), sinó que ja a l'Antiguitat s'havia convertit en un *topos* literari que simbolitzava la virtut de les dones (Lázaro Guillamón, 2003, p. 173).

¹⁸ De nou la metonímia s'empra per referir-se a la dona, en aquest cas mitjançant aquest calçat tradicionalment usat per les dones (DIEC2, s. v.)

¹⁹ Així ho expliciten parèmies com *La dona a casa i l'home a la plaça* (P IV.483), *La dona a la llar i l'home a treballar* (P IV.485) o *La dona a casa i l'home on faci falta* (P IV.484).

pità (P V.683), *Casa sense dona, com tropa sense capità* (P V.681), *Casa sense dona, barca sense timó* (P V.678). Entre les sentències de Menandre llegim *Γυνή δὲ χρηστή πηδάλιον ἐστ' οἰκίας* ('Una dona virtuosa és el timó de la casa', *Monost.* 155), que estableix una comparació similar a la darrera parèmia, tot i que cenyint-se a la dona virtuosa, una apreciació que a les parèmies catalanes segurament es dona per suposada.

CONCLUSIONS

Com hem vist en aquestes pàgines, les parèmies catalanes relatives a la casa reprodueixen unes concepcions i uns valors que les insereixen dins d'una llarga tradició que podem remuntar als clàssics grecs i llatins, malgrat que no sempre hi ha continuïtat formal. La importància donada a la possessió d'una casa s'explica per la seva consideració com l'indret sagrat i segur que la fa veure com un refugi dels perills de l'exterior, el lloc on hom sempre s'ha de sentir protegit i on sempre ha d'acabar tornant; però al mateix la casa constitueix una "pusilla res publica" ('un petit estat', *Sen. Ep.* 47.15) que s'ha de saber gestionar i administrar, per la qual cosa s'hi institueixen unes relacions socials que condicionen els rols dels membres de la família, especialment els rols de l'home ("cap de casa") i de la dona ("mestressa de casa"). Malgrat tot, a les parèmies sol difuminar-se la noció de la *domus* com el lloc en què un *dominus* exercia la seva funció social de rebre els hostes o "clients", les visites dels quals es veuen més aviat com una intromissió o una pèrdua econòmica.

Gràcies al seu afany d'universalitat, les parèmies presenten de forma taxativa una visió del món peculiar que és clarament esbiaixada i que potencia uns valors en detriment d'altres. D'aquesta manera, el presumpte codi de conducta que es desprèn del refranyer contribueix a mantenir el sistema establert, encara que sovint passa desapercbut pel fet de presentar-se precisament com a natural i atemporal. De les parèmies contingudes en aquest article podem concloure que es promou l'immobilisme dels individus, lligats al seu lloc d'origen i, de retruc, a la seva posició en la societat; a més, s'estableix una jerarquia dins la casa, que és l'àmbit a què es circumscriu l'activitat de la dona, tot i que sota la supervisió de l'home. Per limitacions d'espai, no hem pogut incloure altres parèmies que haurien complementat aquesta imatge, com ara la funció dels fills, d'altres membres de la família o les relacions entre els amos i els subordinats, però que segurament haurien confirmat l'autoritat del cap de casa.

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Alzamora, J. (2008). *Espigolant dins l'antigor. Refranys i dites de la nostra terra*. Palma: Moll.
- BC = Biosca, M. & Cornadó, M.-P. (2003). *El refranyer de Joan Viladot*. Lleida: Pagès editors.
- Cantera Ortiz de Urbina, J. (2005). *Diccionario AKAL del Refranero latino*. Madrid: Akal.
- C = Conca, M. (1993). *Els refranys catalans*. València: Tres i Quatre.
- Conca, M. & Guia, J. (2014). *La fraseologia. Principis, mètode i aplicacions*. Alzira: Bromera.
- Corpas Pastor, G. (1996). *Manual de fraseología española*. Madrid: Gredos.
- DCVB = A. M. Alcover & Moll, F. de B. (1930-1962). *Diccionari català-valencià-balear*. Palma: Moll.
Recuperat de: <https://dcvb.iec.cat/>.
- De-Mauri, L. (1995). *5000 Proverbi e motti latini. Flores Sententiarum*. Milà: Hoepli.
- Desanti, L. (2004). De domo sua nemo extrahi debet. *Annali dell'Università degli Studi di Ferrara. Scienze giuridiche*, 18, 107-128.
- Fernández Vega, P. Á. (2003). *La casa romana*. Madrid: Akal.
- Hayward, D. G. (1975). Home as an environmental and psychological concept. *Landscape*, 20, 2-9.
- Lázaro Guillamón, C. (2003). Mujer, comercio y empresa en algunas fuentes jurídicas, literarias y epigráficas. *Revue Internationale des droits de l'Antiquité*, 50, 155-193.
- Lévi-Strauss, C. (1975). La familia. Dins H. L. Shapiro (ed.). *Hombre, cultura y sociedad* (p. 363-387). Mèxic: Fondo de Cultura Económica.
- Lewis, Ch. & Short, Ch. (2020). *A Latin Dictionary. New Edition*. s. l.: Nigel Gourday.
- P = Parés, A. (1999). *Tots els refranys catalans*. Barcelona: Edicions 62.
- Saller, R. P. (1984). *Familia, Domus*, and the Roman Conception of the Family. *Phoenix*, 38 (4), 336-355.
- SD = Sánchez Doncel, G. (2003). *Diccionario de latinismos y frases latinas*. Madrid: Noesis.
- Sevilla Muñoz, J. & Crida Álvarez, C. A. (2013). Las paremias y su clasificación. *Paremia*, 22, 105-114.
- Singer, S. (ed.) (1995-2002). *Thesaurus Proverbiorum Medii Aevi: Lexikon der Sprichwörter des romanisch-germanischen Mittelalters*. Berlín & Nova York: Walter de Gruyter.
- Thébert, Y. (1991). Vida privada y arquitectura doméstica en el África romana. Dins P. Ariès & G. Duby (dir.), *Historia de la vida privada 1. Imperio romano y antigüedad tardía* (p. 305-402). Madrid: Taurus.
- Tosi, R. (2007). *Dizionario delle sentenze latine e greche*. Milà: Bur.
- W = Walther, H. (1963-1969). *Proverbia sententiaeque latinatis medii ac recentionis aevi. Lateinische Sprichwörter und Sentenzen des Mittelalters in alphabetischer Anordnung*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.